

Європейське бачення Альт'єро Спінеллі

Європейський Союз є найбільш успішним і зразковим прикладом регіональної інтеграції. Історія об'єднавчих процесів країн Західної та Центрально-Східної Європи налічує понад шістьдесят років. Вони супроводжувалися своїми злетами і падіннями: інтенсивні фази змінювалися відносними спадами активності. Але кожен період по-своєму унікальний і приніс справі об'єднання європейських держав свої особливості та позитивні досягнення. У різний час заради створення ЄС працювали такі видатні особистості як Жан Моне, Робер Шуман, Поль-Анрі Спаак, Жорж Спеналь, Альт'єро Спінеллі та інші. Паралельно з практичними заходами, спрямованими на об'єднання регіону, розроблялися і теоретичні підвалини європейської інтеграції. Одним із тих, хто уособлював обидві сторони діяльності зі створення ЄС, був А. Спінеллі. Пік його політичної активності приходить на один із найскладніших періодів в історії інтеграційних процесів.

У статті розглядаються становлення поглядів, ідеї та діяльність А. Спінеллі, засновника теорії федералізму європейської інтеграції. Головним чином, увага зосереджується на практичних заходах визначного італійського діяча, його боротьбі за будівництво об'єднаної Європи та вклад у створення Європейського Союзу. Розглянуто більш ніж сорокарічний період політичної активності європейського федераліста та подано оцінку його діяльності.

***Ключові слова:** Альт'єро Спінеллі, федералізм, політична інтеграція, Європейський Союз.*

Європейский Союз является наиболее успешным и образцовым примером региональной интеграции. История объединительных процессов стран Западной и Центрально-Восточной Европы насчитывает более шестидесяти лет. Они сопровождались своими взлётами и падениями: интенсивные фазы сменялись относительными спадами активности. Но каждый период по-своему уникален и привнёс в дело объединения европейских государств свои особенности и положительный вклад. В разное время ради создания ЕС трудились такие выдающиеся личности как Жан Монне, Робер Шуман, Поль-Анри Спаак, Жорж Спеналь, Альтиеро Спинелли и другие. Параллельно с практическими мероприятиями, направленными на объединение региона, разрабатывались и теоретические основания европейской интеграции. Одним из тех, кто олицетворял обе стороны деятельности по созданию ЕС, был А. Спинелли. Пик его политической активности пришёлся на один из самых сложных периодов в истории интеграционных процессов.

В статье рассматриваются становление взглядов, идеи и деятельность А. Спинелли, основателя теории федерализма европейской интеграции. Главным образом внимание сосредоточено на практических мероприятиях выдающегося итальянского деятеля, его борьбе за строительство объединённой Европы и вклад в создание Европейского Союза. Рассмотрено более чем сорокалетний период политической активности европейского федералиста и представлено оценку его деятельности.

Ключевые слова: Альтiero Спинелли, федерализм, политическая интеграция, Европейский Союз.

The European Union is the most successful and exemplary example of regional integration. The history of the Western and Central-Eastern European countries unification processes is more than sixty years old. They were accompanied by its ups and downs: the intensive phases were replaced by slower activity. But every period is unique and brought some features and positive achievements to the cause of the European states unification. Such famous personalities as Jean Monnet, Robert Schumann, Paul-Henri Spaak, Georges Spenale, Altiero Spinelli and others worked for the EU creation at different times. Practical measures to unite the region were accompanied by the development of the European integration theoretical foundations. One who personified both sides of the EU creation activity was A. Spinelli. The peak of his political activity is one of the most difficult periods in the integration processes history.

The paper is devoted to the formation of views, ideas and activities of Altiero Spinelli, the founder of the European integration federalism theory. Mainly, the attention is focused on the practical activities of the famous Italian person, his battle for the united Europe creation and the contribution to the making of the European Union. It is considered more than forty years of European federalist political activity and evaluated his action.

Key words: Altiero Spinelli, federalism, political integration, the European Union.

Зазвичай, коли згадують про батьків-засновників Європейського Союзу, то першими називають Жана Моне, Робера Шумана. Їх імена пов'язуються з початком будівництва об'єднаної Європи. Коли дослідники звертаються до пізніших етапів європейської інтеграції, то на думку приходить Жак Делор. Проте часто у працях українських вчених, присвячених даній проблематиці, залишаються поза увагою особистості, котрі діяли у важкий період для об'єднавчих процесів у Європі. Цей етап увійшов в історію під назвою "єврозастій", а одним з таких визначних діячів є Альт'єро Спінеллі. У зарубіжній історіографії накопичено значний доробок, пов'язаний з його життям, ідеями та діяльністю. Але в українських дослідженнях він фігурує в основному як автор теорії федералізму євроінтеграції. Саме тому ми

хотіли більш детально розглянути погляди та практичні кроки А. Спінеллі щодо будівництва ЄС.

Метою статті є дослідження окремих аспектів життя та діяльності А. Спінеллі, присвячених як теоретичному обґрунтуванню засад європейської інтеграції, так і заходам з його боку, покликаним втілити ці ідеї в життя, починаючи з 1941 р. "Маніфест Вентотене" і до початку 1980-х рр. – інтенсифікації об'єднавчих процесів Європейського Співтовариства.

Джерельна база представлена "Маніфестом Вентотене" [14], виступами А. Спінеллі [9; 6; 17] та доповідями [15; 16], промовою його радника Клауса Стаффмана [18], періодикою 1980-х рр. [7; 10].

У науковій літературі як теоретик федералізму А. Спінеллі згадується у працях І. Баркалової [1], Є. Коваленко [2], О. Трегуба [4], і. Побединського [3]; ґрунтовні праці, присвячені життю та діяльності визначного федераліста, видані за сприянням Європейського Парламенту [5; 8]; особливу увагу в контексті нашого дослідження необхідно звернути на статті теоретиків неофедералізму Дж. Піндера [12] та федералізму С. Пістоне [13] тощо.

Для кращого розуміння мотивів та ідей А. Спінеллі слід розглянути його біографію. Майбутній теоретик європейського федералізму народився у Римі 31 серпня 1907 р. У 1924–1927 рр. він вивчає право у Римському університеті і в цей же час стає одним з лідерів молодого комуністичного руху, проводить активну антифашистську діяльність. Звичайно в умовах диктатури Б. Муссоліні йому цього пробачити не могли, тому з 1927 до 1943 року він знаходиться в ув'язненні.

У 1937 р. тюремний строк А. Спінеллі замінюють на домашній арешт. В цей же час кардинально змінюються і його погляди – побачивши жахи комуністичного режиму на прикладі СРСР, він покидає лави останніх. У 1939 р. на о. Вентотене до А. Спінеллі приєднується Ернесто Россі, з яким вони проводять час у дискусіях щодо свободи, демократії, кращого політичного устрою післявоєнної Європи [12, с. 573]. Результатом їх співпраці, крім близької дружби, стає "Маніфест Вентотене" (1941 р.) – можна сказати, перший програмний документ європейських федералістів.

У "Маніфесті" зазначалося, що держава-нація втратила своє право на існування, бо більше не може гарантувати своїм громадянам політичну та економічну безпеку. Основною метою національної держави є панування над більш слабкими сусідами, а у підсумку – найсильнішої країни над усіма іншими. На думку А. Спінеллі та Е. Россі, держава вже перестала бути захисником громадянських

прав і свобод, а трансформувалася в політичний організм, що домагається максимальної ефективності в умовах війни. Як приклад вони наводять збільшення кількості держав, у яких домінують військові сили навіть у мирний час. Майбутнє Європи А. Спінееллі та Е. Россі вбачають у створенні "Федерації з суверенними повноваженнями, які б розповсюджувалися на спільні інтереси усіх європейців"; на їхню думку, "національна незалежність, свобода, соціалізм пануватимуть тоді, коли Федерація стане їх основою, а не наслідком". Таким чином, вони роблять висновок, що створення Федерації європейських країн є головним завданням, на якому прогресивний рух має зосередити всю свою енергію [14].

Як зазначає О. Трегуб, сформовані у "Маніфесті Вентотене" ідеї активізували формування руху Опору в Європі, а висловлені гасла свободи та демократії у майбутньому були покладені в основу критеріїв членства у ЄС [4, с. 149].

Після свого звільнення у 1943 р. А. Спінееллі у Мілані засновує Європейський союз федералістів (ЄСФ), а у липні 1944 – лютому 1945 рр. у Женеві та Парижі організовує міжнародну конференцію федералістів. У ході цих зустрічей ЄСФ приймає "Маніфест Вентотене" як програмний документ Союзу. А у серпні 1947 р. на першому конгресі федералістів А. Спінееллі виголосив промову, в якій знову підтвердив свої переконання, що європейські держави мають поступитися своїм суверенітетом на користь федерації, яку він назвав "Європейським Союзом" [2, с. 213]. Таким чином, ще до початку практичної реалізації справи будівництва об'єднаної Європи федералісти розпочали активну розробку теоретичних засад інтеграційних процесів.

Свою першу кампанію А. Спінееллі розпочав у 1950–1954 рр. Головним чином вона була присвячена створенню Європейського політичного співтовариства (ЄПС) та об'єднаної європейської армії в рамках Європейського оборонного співтовариства (ЄОС). В цей час він активно співпрацює з Ж. Моне, П.-А. Спааком, А. де Гаспері. І хоча Ж. Моне не заперечував ініціатив італійського федераліста, проте їх з Р. Шуманом більш прагматичний підхід до інтегрованої Європи, можна сказати, заперечував ідеалізм федеративного руху. Останній в цей час втрачає свої основні аргументи щодо напрямків інтеграційного процесу. Було очевидним, що федеративного устрою Європи неможливо досягти без реального підґрунтя лише за допомогою доказів доцільності та конституційних проектів. На цьому етапі необхідна була економічна інтеграція, а також вироблення спільної стратегії [1, с. 13]. Ініціатива зі створення спільних європейських

збройних сил також зазнала невдачі – у Національній асамблеї Франції її було заблоковано комуністами та голлістами [13].

Проте А. Спінеллі не здавався. Діяльність у рамках ЄПС спонукала його до ініціативи проведення Конгресу європейців. А. Спінеллі був критично налаштований по відношенню до ЄЕС. Він стверджував, що його установи були занадто слабкі для створення спільного ринку, а ідея автоматичного переходу від економічної до політичної інтеграції була помилковою. Ця критика супроводжувалася запуском великої популярної кампанії, що закликала до безпосередніх виборів громадянами шляхом прямого голосування європейських установчих зборів з метою складення проекту федеральної конституції. Ратифікувати її мав загальноєвропейський референдум. У ході цієї кампанії у 1957–1962 рр. було зібрано 650 тис. голосів [13]. І хоча це була відносно невелика кількість, проте сам факт показав готовність європейських громадян безпосередньо приймати участь у будівництві об'єднаної Європи. І відповідь була в основному позитивною. Таким чином, Конгрес європейців певною мірою відкрив шлях до прямих виборів Європарламенту.

У 1961 р. А. Спінеллі в ході Болонської конференції, ще до викладання в однойменному центрі університету Джона Хопкінса, у своєму зверненні до європейських чиновників зазначив, що зразковою моделлю для загальних прямих виборів найоптимальнішою буде американська. Крім того, вже в цей час, ще до кризи "порожнього крісла", Люксембурзького компромісу 1966 р. і початку "еврозастрою" італійський федераліст наголосив на зміщенні інституційного балансу, назвавши Європейську комісію слугою Ради міністрів, а не рушійною силою Співтовариства [9].

У 1970 р. А. Спінеллі був призначений італійським урядом членом Єврокомісії та обійняв посаду комісара, відповідального за промислову політику, дослідження і технологічний розвиток, а також Об'єднаний дослідницький центр. Він мав чітке уявлення про свою роль, зазначивши, що протягом наступних чотирьох років йому доведеться зробити щось для Європи після того, як про це було багато сказано [11, с. 3]. Стосовно реформи Співтовариства своїм головним завданням він вважав уточнення обов'язків і відносин між Комісією, Радою міністрів і Парламентом. На його думку, Комісії повинна бути надана роль переважно наднаціонального органу для посередництва між двома іншими установами Співтовариства.

12 березня 1974 р. на конференції у м. Бонн А. Спінеллі виголосив промову, яка увійшла в історію під назвою "Європейське Співтовариство на роздоріжжі". Зокрема, у ній він відзначив, що серед

усіх інститутів ЄС Парламент, який є найбільш незалежним від точок зору національних урядів, завжди був найбільше здатним розвивати транснаціональні угруповання політичних сил. Також він додав про необхідність створення політичної спільноти, тобто органу влади, демократично контрольованого європейським народом і представниками держав-членів. І наостанок знову наголосив на необхідності реформ, апелюючи до того, що в рамках існуючих інститутів поглиблення політичної інтеграції неможливе [17]. У такий спосіб А. Спінеллі намагався досягти своєї мети – посилення ролі Європейської комісії, за діяльністю якої мав слідкувати обраний шляхом прямого голосування Парламент. На його думку, лише у такий спосіб була можливою розробка нового європейського договору.

На Паризькому саміті 9 та 10 грудня 1974 р. були офіційно оформлені зустрічі голів урядів країн-учасниць ЄС. Після цієї дати вони стали відомі як засідання Європейської Ради. А. Спінеллі побоювався, що ця подія стане кроком назад, коли міждержавний підхід матиме пріоритет над методом Співтовариства: "... за бажанням очільників урядів, за сприяння своїх дипломатичних радників і без відома своїх народів, парламентів цей політичний союз вперше розглядався як федерація, як ліга суверенних держав, які прагнуть до більш тісного союзу через процедури міждержавного співробітництва". Далі він звернув увагу на те, що Європейська Рада ставить оцінки шляхів подальшої інтеграції ЄС іншими інституціями на порядок нижче, котрі повинні бути доповнені "більш цінними консультаціями", проте позитивно оцінив встановлення 4-річного строку узгодження процедури загальних прямих виборів до Європарламенту [6, с. 2–3].

Ставлення А. Спінеллі до зустрічі у Парижі яскраво характеризує доповідь його радника Клауса Стаффмана "Сполучені Штати та теперішній стан Європейського Співтовариства", підготована у квітні 1975 р.: "Співтовариство перейшло з етапу спільної сільськогосподарської політики та митного союзу до етапу визначення реальної спільної політики. Оскільки це буде впливати на життя кожного громадянина, зараз головне питання полягає в тому, чи повинно суспільство мати більш демократичну основу, ніж та, яка забезпечується взаємодією його нинішніх інститутів. Коротше кажучи, Співтовариство стоїть перед вибором: воно може відстоювати те, що було досягнуто до цих пір, і підготуватися до того, щоб впоратися з небезпеками втратити його; або воно може вибрати політичний союз. Створення Європейської Ради, де очільники урядів зустрічаються для регулярних обговорень, далеко відстає від цього ідеалу.

Справжній політичний союз – це не що інше, як "Європейський Уряд", контрольований Парламентом, обраним на основі прямого загального голосування [18].

У 1976 р. А. Спінеллі стає депутатом Європейського Парламенту і у його складі продовжує свою діяльність до самої смерті. Свою діяльність він активізує після перших прямих виборів до ЄП, які відбулися 7–10 червня 1979 р. Почалося все у 1980 р. зі створення Клубу Крокодила (за назвою ресторану, де збиралися парламентарі) з ініціативи А. Спінеллі. 180 членів ЄП працювали цілий рік для підготовки Проекту угоди про Європейський Союз. 9 липня 1981 р. вони представили пропозицію, яку мала прийняти переважна більшість, яка була схвалена Парламентом: взяти на себе повну ініціативу в доданні нового імпульсу створення Європейського Союзу; створити постійний комітет з інституційних проблем з другої половини терміну повноважень ЄП, завданням якого було б додати поправки в існуючі Договори; доручити Підкомітету з інституційних проблем Комітету з політичних питань надати пропозиції про чіткий поділ повноважень між інститутами [8, с. 9]. А. Спінеллі з оптимізмом сприйняв такий перебіг подій. У своїй доповіді ЄП від 19 листопада 1981 р. він заявив: "... пропонуючи цей Європейський закон, ви порушили табу, що стосується позаекономічних завдань Співтовариства, котре заважало побудові Європи надто довго. Сказавши, що настав час ініціювати кроки щодо поступового створення Європейського союзу, політичного союзу, не тільки для зміцнення загальної економічної політики, хоча це, звичайно і так, а й для ведення спільної політики щодо зовнішнього світу і загальної політики безпеки. Це спричинить за собою спільне проведення дипломатичних і стратегічних кроків, щоб зробити позитивний внесок у досягнення миру в усьому світі. Тому ми вдячні вам за те, що ми зобов'язали наші уряди, наше Співтовариство і наше населення вважати, що ці нові загальні політики вимагають спільних інструментів для прийняття рішень і дій" [15, с. 2].

На завершальній стадії роботи над Проектом угоди європейський федераліст доповідав ЄП 14 жовтня 1982 р.: "У липні Парламент проголосував за основні принципи цієї роботи переважною більшістю голосів. На початку 1984 р. він не представить цей проект Європейській Раді, а представить його кожному уряду з проханням про ратифікацію відповідними національними органами, парламентом або референдумом, залежно від обставин. Якщо Європейський Парламент, єдиний законний представник європейського електорату в цілому, затверджує проект конституції для Європейського Союзу переважною більшістю голосів, тоді ваші власні уряди – і я кажу, що

ваші власні уряди, а не Рада, обіцяють запропонувати ратифікацію вашим країнам" [16, с. 2]. Таким чином, А. Спінеллі намагався досягти прийняття нового європейського Договору в обхід Європейської Ради, показово наголошуючи на визначній ролі ЄП в законодавчому процесі Співтовариства.

Проект Договору був прийнятий ЄП 14 лютого 1984 р., його безумовно, можна назвати випереджаючим свій час, але аж ніяк не утопічним (не будемо зупинятися на ньому, бо він заслуговує окремого дослідження). Зупинимось лише на реакції деяких політичних сил по відношенню до ініціативи А. Спінеллі. У тогочасній періодиці зазначалося, наприклад: "Давайте не будемо забувати, що британські торі, французькі комуністи, голлісти і практично всі датські депутати, всі вагалися з приводу ідеї більш об'єднаної Європи, і взагалі відмовилися схвалити проект Спінеллі. Але найбільш "цікаве" ставлення – це ставлення французьких соціалістів, майже всі з яких утрималися, тим самим ще раз підкресливши коливання французьких лівих з приводу концепції Європи. Залишається побачити, яке майбутнє буде чекати на ініціативу Альтьєро Спінеллі" [10, с. 2].

На можливість прийняття такого документу вплинули "сприятливі часи", які склалися в період між 1982 і 1984 рр. Це, безсумнівно, була велика рішучість членів ЄП використати легітимність, нещодавно надану їм загальними прямими виборами, для фундаментального впливу на формування процесу інтеграції. Проект був прийнятий на пленарному засіданні ЄП більшістю голосів 237 до 32 [12, с. 582]. З іншого боку, на європейську політику також значною мірою вплинула Маргарет Тетчер в сенсі відстрочки або відмови від реформ [5, с. 22]. Зважаючи на спротив Великобританії, проект А. Спінеллі так і не був уведений в дію.

Це був сильний удар для федераліста, котрий присвятив справі об'єднання Європи більше 40 р. свого життя, проте, як писав кореспондент газети "El Pais" наприкінці інтерв'ю з депутатом ЄП 19 березня 1984 р.: "Спінеллі відповідає, що, навпаки, все більше людей вважають, проект має великі можливості і стає все більш необхідним з кожним днем. Звичайно, його власна рішучість не ослабне, поки в ньому є життя. І все його життя показує, що Спінеллі достатньо мужності, надії та завзятості захищати ідеї, в які він завжди вірив" [7, с. 4]. Помер А. Спінеллі 23 травня 1986 р., здійснюючи повноваження депутата Європейського Парламенту.

Таким чином, А. Спінеллі присвятив справі будівництва Європейського Союзу більшу частину свого життя. Свої погляди на майбутнє Європи він теоретично обґрунтував у "Маніфесті Вентотене" і

став засновником європейського федералізму. ЄС він бачив подібним до Сполучених Штатів Америки. В деяких аспектах його погляди можна вважати суперечливими, як наприклад, негативне ставлення до першочергової інтеграції в економічній сфері. Хоча згодом він і змінив свою точку зору, реально оцінивши заслуги Ж. Моне та Р. Шумана.

Діяльність А. Спінеллі можна розділити на декілька періодів. Перший етап - кінець 40-х - початок 60-х рр. ХХ ст. – створення ЄСФ, намагання прискорити формування ЄПС та ЄОС, проведення Конгресу Європейців. В результаті було оформлено доктрину федералізму та показано, що європейські громадяни готові приймати безпосередню участь в інтеграційних процесах. Другий – 70-ті рр. – діяльність у якості єврокомісара та депутата ЄП до виборів 1979 р. В цей час він приділяє значну увагу інституційному балансу Співтовариства, виступає за розподіл повноважень між органами ЄС, а також стає одним з ініціаторів проведення загальних прямих виборів до ЄП. Останній період – I половина 80-х рр. – діяльність Клубу Крокодила та підготовка Проекту договору про ЄС. і хоча угоду не було ратифіковано, активна діяльність А. Спінеллі призвела до інтенсифікації інтеграційних процесів, поглиблення політичної інтеграції, результатом чого певною мірою стало прийняття Єдиного Європейського Акту 1986 р.

Отже, завдяки значному вкладу в справу європейського об'єднання, як в теоретичному, так і практичному аспектах, А. Спінеллі по праву називають одним з батьків-засновників Європейського Союзу.

Література

1. Баркалова І. М. Теоретичні моделі розвитку європейської інтеграції / І. М. Баркалова // "Наука. Релігія. Суспільство". – 2013. – № 1. – С. 9–16.
2. Коваленко Є. О. Концептуально-методологічні засади аналізу євроінтеграційної політики / Є. О. Коваленко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2008. – Вип. 32. – С. 210–219.
3. Побединский И. М. Роль федерализма в теории европейской интеграции / И. М. Побединский // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – С. 210–215.
4. Трегуб О. І. Теоретичні засади європейської інтеграції / О. І. Трегуб // Грані. – 2013. – № 9 (101). – С. 148–153.
5. Altiero Spinelli – European Federalist / Responsible: Wilhelm Lehmann. – Brussels: European Parliament, 2009. – 53 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://movimentoeuropeo.it/images/IPOL-AFCO_ET2007410673_EN.pdf. – Назва з екрана.

6. Altiero Spinelli's thoughts on the tasks faced by the Commission after the Summit of 9 and 10 December 1974 / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/thoughts_of_altiero_spinelli_16_december_1974-en-de978423-2a55-4930-85ff-706d28ef93f8.html. – Назва з екрана.

7. Arias J. "Altiero Spinelli, the "prophet of European Union", believes European political unity is not far off" from *El País* (19 March 1984) / J. Arias // Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/altiero_spinelli_the_prophet_of_european_union_believes_european_political_unity_is_not_far_off_from_el_pais_19_march_1984-en-9dbd6edc-eece-41b8-b3a1-3e5f6ff989d7.html. – Назва з екрана.

8. *Battling for the Union – Altiero Spinelli*. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 1988. – 58 p.

9. Intervention of Altiero Spinelli at the Bolonga Conference. April 1961 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://aei.pitt.edu/14757/1/S12.pdf>. – Назва з екрана.

10. Labaki M. "The Parliament of the Ten intends to create a more united Europe" from *Le Soir* (15 February 1984) / M. Labaki / Translation CVCE.EU by UNI.LU [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/the_parliament_of_the_ten_intends_to_create_a_more_united_europe_from_le_soir_15_february_1984-en-e0e30499-1097-47e0-be6f-469980f3a7e8.html. – Назва з екрана.

11. Lugarini R. The role of Altiero Spinelli on the path towards European Union // Briefing. European Union History Series [Електронний ресурс] / R. Lugarini. – Режим доступу:

[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589781/EP_RS_BRI\(2016\)589781_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/589781/EP_RS_BRI(2016)589781_EN.pdf). – Назва з екрана.

12. Pinder J. Altiero Spinelli's European Federal Odyssey / J. Pinder // *The International Spectator*. – 2007. – Vol. 42, № 4. – P. 571–588.

13. Pistone S. Altiero Spinelli and European Unification [Електронний ресурс] / S. Pistone. – Режим доступу:

http://www.federalists.eu/fileadmin/files_uef/FC/FC_Prague_10-11_October_2007/Working_Documents/PISTONE_ON_SPINELLI_2.pdf. – Назва з екрана.

14. Spinelli A. The Ventotene Manifesto // *Ventotene: The Altiero Spinelli Institute for Federalist Studies*. – P. 75–96. [Електронний ресурс] / A. Spinelli, E. Rossi – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/the_manifesto_of_ventotene_1941-en-316aa96c-e7ff-4b9e-b43a-958e96afbecc.html. – Назва з екрана.

15. Statement by Altiero Spinelli to the European Parliament (19 November 1981) // *Official Journal of the European Communities (OJEC)*. Debates of the European Parliament. 19.11.1981, № 1–277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/statement_by_altiero_spinelli_to_the_european_parliament_19_november_1981-en-209db93b-26dc-492d-a350-9f0b2ba84a60.html. – Назва з екрана.

16. Statement by Altiero Spinelli to the European Parliament (14 October 1982) // Official Journal of the European Communities (OJEC). Debates of the European Parliament. 14.10.1982, № 1–289. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://www.cvce.eu/en/obj/statement_by_altiero_spinelli_to_the_european_parliament_14_october_1982-en-766481cd-75e4-4dfe-8356-5214593745b3.html. – Назва з екрана.

17. The European Community at the crossroads. Full text and extracts of speech given by Mr. Altiero Spinelli, Member of the Commission of the European Communities, at the presentation of Schuman Prize, at the Rheinische Friedrich-Wilhelm University. Bonn, 12 March 1974 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://aei.pitt.edu/12927/1/12927.pdf>. – Назва з екрана.

18. The United States and the present state of the European Community. Speech by Claus Stufman, advisor to Altiero Spinelli, on a speaking tour in the U.S. April 1975 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://aei.pitt.edu/8432/1/8432_1.pdf. – Назва з екрана.